

Laura Lēgere

1933. GADĀ CĒSU PILĪ ATRASTAIS ČUGUNA KRĀSNS FRAGMENTS

Pēc Cēsu pils nonākšanas Latvijas Republikas Pieminekļu valdes īpašumā pilsdrupās 1933. gadā tika sākti plaši sakopšanas un labiekārtošanas darbi. Informācija par paveikto atspoguļota laikrakstā “Cēsu Vēstis”, kur 1933. gada 25. augusta numurā lasāms, ka, tirot Cēsu pils kapelas teritoriju, atrasti vairāki priekšmeti, starp tiem arī “kādas, vēsturiskā ziņā visai vērtīgas dzelzs durvis, kuras, domājams, noslēgušas sakramentu telpu.” (Cēsu Vēstis 1933)

Lai gan publikācijā minētās durvis raksturotas kā “visai vērtīgas”, šim objektam – masīvai metāla plāksnei (154 x 63 cm), kuras vienā pusē izvietoti vairāki dekoratīvi cilņi, – ilgu laiku netika pievērsta īpaša uzmanība. 20. gadsimta 30. gados šī metāla plāksne eksponēta pie kādreizējās pils kapelas ziemeļu sienas (1. att), savukārt gadsimta otrajā pusē – stāvēja novietota Lademahera torņa otrā stāva sānu ejā. 2011. gadā mākslas vēsturnieks Ilmārs Dirveiks pētījumā par Cēsu pils rietumu torņa Mestra istabu pils kapelas teritorijā atrastās “dzelzs durvis” identificē kā krāsns plāksni un datē ar 16. gadsimtu (Dirveiks 2011, 410). Pašlaik metāla krāsns fragments (2. att) atrodas Cēsu Vēstures un mākslas muzeja krājumā Cēsis, Gaujas ielā 6.

Apkopojot pētījumus, kas saistīti ar celtnu apkures sistēmu vēsturi Latvijā, secināms, ka līdz šim metāla krāsns nav bijušas pētnieku uzmanības lokā. Jāatzīst, ka tam par pamatu gan ir objektīvi iemesli – galvenokārt izpētes materiāla trūkums. Līdz ar to Latvijā atsevišķu pētījumu par metāla krāšņu izgatavošanas tehnoloģiju, izplatību, uzbūvi un izmantojumu nav, un nav izveidota arī terminoloģija, kas precīzi apzīmētu metāla krāšņu dažādos elementus un krāšņu veidus. Arī angļiski runājošajās zemēs pētnieki, apzīmējot senākās metāla krāsns, lieto daudzveidīgus terminus – *five-plate stove*, *jamb stove*, *wall stove*, *German stove*, atsevišķas plāksnes apzīmējot ar terminu *cast iron stove plate*; vācu valodā visbiežāk krāsns apzīmēšanai lietoti termini *der Kastenofen*, *der gusseiserne Ofen*, krāsns plāksnei *die Ofenplatte*. Šajā pētījumā izmantoti apzīmējumi “čuguna krāsns” un “čuguna krāsns plāksne”, par pamatu ņemot pazīmes, kas tiks analizētas šajā rakstā un ļauj secināt, ka atrastais krāsns plāksnes fragments izgatavots tādā pašā veidā kā čuguna krāsns plāksnes citās Eiropas valstīs.

1. att. Čuguna krāsns plāksne pēc atrašanas Cēsu pils kapelas teritorijā 1933. gadā
CVMM, KPA

2. att. Cēsu pili atrastā čuguna krāsns plāksne
CVMM, CM 6587
J. Viksnas foto, 2014

Kaut arī patlaban čuguna krāsns plāksnes kā mākslas objekti plaši zināmi Eiropas antikvariātos un izsoļu namos, interesentiem pieejami pavisam nedaudzi pētījumu par to izplatību, uzbūves principiem un lietošanu, no tiem liela daļa attiecināma uz krāsns plākšņu kā mākslas objektu analīzi un parasti aptver metāla krāšņu izgatavošanas un izmantošanas vēlāko posmu, t. i., 18.–19. gadsimtu, kad tās jau bija salīdzinoši populāras apkures ierīces. Viena no galvenajām agrīno čuguna krāšņu pētniecības problēmām saistāma ar faktu, ka masīvās plāksnes pēc to izmantošanas vai arī gadījumos, kad bijusi nepieciešamība pēc izejmateriāla militārām vajadzībām vai citu priekšmetu izgatavošanai, tikušas pārkausētas, neatstājot nekādas materiālas liecības. Jāpiemin, ka reizēm krāsns plāksnes identificētas kā kamīna detaļas, jo pēc krāsns lietošanas to čuguna sienas nereti izmantotas kamīnos, telpas efektīvākai apsildīšanai un kurtuves mūrējuma aizsardzībai (Hodgkinson 2010, 41, 42).

Visagrāk čuguna krāšņu plāksnes pētnieku uzmanību piesaistījušas Amerikas Savienotajās Valstīs, Pensilvānijā (Mercer 1914), kur čuguna krāsns un to izgatavošanas tehnoloģijas nonākušas kopā ar vācu ieceļotājiem 18. gadsimtā. Pētījumā par Pensilvānijas čuguna krāsnīm sniegts arī padziļināts ieskats čuguna krāšņu izcelsmē Eiropā, izgatavošanas tehnoloģijās, lietošanā, kā arī analizēti uz plāksnēm attēlotie cīļņi un to sižeti. Eiropas valstīs iznākuši atsevišķi apkopojumi un katalogi, piemēram, Vācijā (Driesch 1990; Kippenberger 1973), vai, iekļaujot atsevišķas sadaļas par čuguna krāsnīm, Austrijā (Franz 1981), tomēr plašāku informāciju par krāšņu izplatību tagadējā Latvijas teritorijā tie nesniedz.

3. att. Čuguna krāsns ar mūrētu māla podiņu augšdaļu Vilhelmsburgas pili Šmalkaldē (<http://www.bildindex.de/document/obj20086612?part=0&medium=fmc429767>)

Rakstītajos avotos par Cēsu pils ēkām un telpām krāsns un kamīni vairākkārt pieminēti revīziju protokolos. Bieži krāsnij dots arī precīzāks apraksts – “vienkārša podiņu krāsns”, “podīņu krāsns”, “dobo podiņu krāsns”, “balta glazēta krāsns”, “zaļa glazēta krāsns”, taču daļai uzskaitīto krāšņu tuvāks raksturojums nav sniegts. 1590. gada Cēsu pils revīzijas protokolā pieminēta arī “dzelzs krāsns ar podiņiem” (Revīzija 1590, 437). Jādomā, protokolā minētā krāsns pārstāvējusi 16.–18. gadsimtā Eiropā populāru krāsns tipu – no čuguna plāksnēm veidota krāsns apakšdaļa apvienota ar mūrētu māla podiņu augšdaļu. Šāda veida krāsns Vācijas teritorijā savā pētījumā apskatījis arheologs Henrijs Čepmens Mersers (Mercer 1914, 7–9) un, piemēram, Vilhelmsburgas pili Šmalkaldē (Vācijā) saglabājušās pat vairākas ar 16. gadsimta beigām datētas čuguna krāsns, kuru augšdaļu veido māla podiņu mūrējums (3. att.).

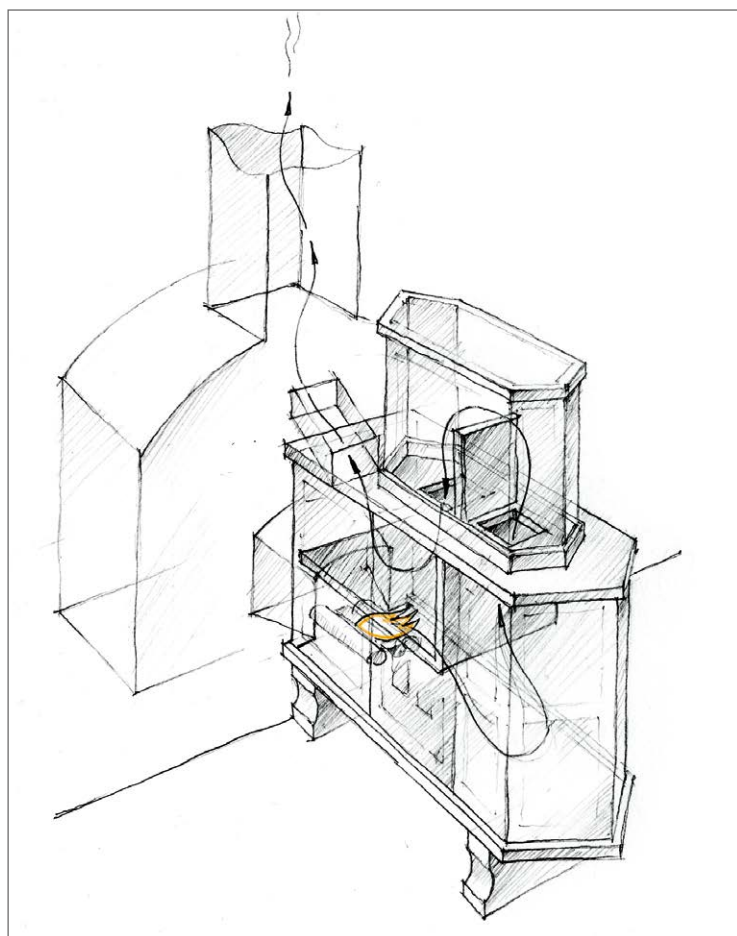
Tā kā revīzijas protokolos uzmanība tikusi pievērsta tā laika izpratnē vērtīgākajiem objektiem, īpaši tādiem, kas izgatavoti no dzelzs un pilda kādu noteiktu funkciju (atzīmētas tādas detaļas kā dzelzs viras), visticamāk, ja čuguna krāsns šajā laikā būtu atradusies kādā no aprakstītajām pils telpām, tā tiktu pieminēta.

1590. gada Cēsu pils revīzijas protokolā minētā dzelzs krāsns ar podiņiem atradusies mūra namā, kas lokalizēts pa labi aiz vārtu ailas otrajā priekšpilī:

“Pie ieejas šinī namā priekšnama durvju priekšā ir lievenis ar durvīm uz dzelzs virām. Priekšnamam durvju nebija, tikai divi āķi. Šajā priekšnamā pa labi ir kambaris, durvis uz virām, ar aizšaujamo un durvju turamo, divi logi ar dzelzs režģiem, tikai vienā logā ir saplēsta rūts. No tā paša priekšnama kāpnītes [ved] uz istabu, kurai durvis ar virām

4. att. Čuguna krāsns, eksponēta Koburgas mākslas muzejā
(www.kunstsammlungen-coburg.de/bilder/kunstsammlungen-coburg-grosse-hofstube-gusseiserner-ofen_g.jpg)

5. att. Čuguna krāsns darbības shēma
R. Jeleviča zīmējums, 2017

un rokturi; uz to ved arī durvis no vārtu ailas, uz dzelzs virām, ar aiztaisāmo un durvju turamo. Tajā [istabā] ir dzelzs krāsns ar podiņiem, kamīns, četri logi ar režģiem un veselām stikla rūtīm; liels galds, trīs logi, galda priekšā krēsls.” (Revīzija 1590, 437)

Vairums pētnieku čuguna krāšņu izmantošanas sākumu Eiropā saista ar 15. gadsimtu. Viena no senākajām, kas saglabājusies līdz mūsdienām, ir čuguna krāsns Koburgas cietoksnī (*Veste Coburg*) Vācijā (4. att.). Tā datēta ar 1501. gadu un tiek uzskatīta par Vācijas teritorijā vecāko pilnībā saglabājušos čuguna krāsni no vēlās gotikas perioda.

Agrākās čuguna krāsni parasti bijušas iemūrētas sienā pret virtuves pavardu, vienu krāsns galu balstot pret sienu, otru – uz diviem dzelzs vai akmens balstiem – kājām. Krāsni tika kurinātas no blakus telpas (visbiežāk virtuves), tām nebija krāsns durtiņu un dūmenis bija kopējs ar virtuves pavardu (5. att.). Vācijas teritorijā bijušas sastopamas čuguna krāsni, kur plāksnes izvietotas divos stāvos – lielāku telpu apsildīšanai. Skandināvijas zemēs izplatītāks bija čuguna krāšņu otrs tips – ar dūmvadu un kurtuves atvērumu (Mercer 1914, 10).

Saskaņā ar pētījumiem, krāšņu plāksņu nevienmērīgais biezums, atšķirīgais svars un plāksņu aizmugurējo daļu nelīdzena virsma pierāda, ka visas agrās plāksnes tika atlietas smilšu veidnēs, speciālā smilšu un māla maisījumā. Izkausētā dzelzs tika iepildīta atvārtā veidnē, kurā pirms tam ar koka šablonu iespiesti vajadzīgie dekoratīvie elementi. Šādi šabloni saglabājušies visai mazā skaitā, tie tikuši izmatoti vairākkārt un nodilušie vai sabojātie elementi atjaunoti, pienaglojot citus elementus, tāpat mainīti gada skaitļi – atrastas identiskas plāksnes ar dažādiem gadskaitļiem (Mercer 1914, 12). Krāšņu plāksņu izgatavošana slēgtā veidnē, lejot izkausēto metālu no augšas, netika izmantota līdz pat 19. gadsimta sākumam, kad jau iezīmējas šāda veida čuguna krāšņu izmantošanas beigas.

Lai izveidotu krāsns korpusu, čuguna plāksnes pēc to izgatavošanas stūros savienoja ar divdaļīgiem noapaļotiem vertikāliem dzelzs elementiem, no kuriem ārējie varēja būt arī dekoratīvi. Krāšņu plāksņu malās visbiežāk ir redzami padziļinājumi – šajās vietās abas dzelzs elementu daļas savienotas ar dzelzs skrūvēm.

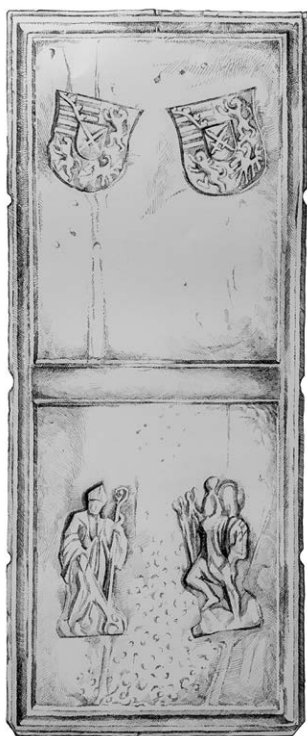
Aplūkojot Cēsu pili atrasto čuguna krāsns plāksni, secināms, ka arī šīs plāksnes izgatavošanas tehnoloģija bijusi līdzīga, konstatējamas arī stiprinājumiem paredzētās vietas – katrā plāksnes garākajā malā veidoti trīs padziļinājumi. Nav zināms, vai čuguna krāsns stiprinājumi līdz šim tikuši atrasti Cēsu pili, taču iespējams, ka atrasto dzelzs priekšmetu kolekcijas izpēte varētu dot rezultātu, jo atšķirībā no plāksnēm, kuras pēc izmantošanas beigām visbiežāk tika pārkausētas, plāksņu stiprinājumi vai to fragmenti varētu būt saglabājušies kā neidentificēti elementi.

No 16. gadsimta 1. puses čuguna krāsni sāk izgatavot sērijveidā, un uz tām galvenokārt attēlotas bibliskas ainas, heraldiski cilņi, svēto figūras un citi papildornamenti. Bieži redzams datējums – gadskaitlis, kā arī dažādi uzraksti vācu, holandiešu, franču, skandināvu un arī reizēm latīņu valodā. Salīdzinājumā ar dažādos Eiropas muzejos esošajām krāsni plāksnēm, kas blīvi ornamentētas ar sarežģītas kompozīcijas cilņiem, uz Cēsu pili atrastās plāksnes esošie cilņi un to kompozīcija ir vienkāršāka (6. att.). Krāsni plāksne horizontāli sadalīta divās plaknēs, no kurām augšējā redzami divi cilņi, pēc to heraldiskajiem elementiem – vairoga dalījuma un sakrustotajiem zobeniem spriežot – identiski Saksijas kūrfirstu ģerboņi. Savukārt apakšējā plaknē redzamas divas figūras – pa labi Sv. Kristofers, pa kreisi Sv. Nikolajs (?), kurš Romas katoļu ikonogrāfijā tradicionāli

attēlots ar bīskapa insignijām – bīskapa tērpu, zizli jeb gana spieķi un galvassegu – mitru. Sv. Kristofers bijis aktuāls gan katolicismā (viens no 14 katoļu svētajiem palīgiem), gan kā viens no svētajiem, kura atveidojums bijis pieņemams arī protestantiem, un visbiežāk attēlots ar nūju rokā un bērnu uz pleca.

Saksijas hercogistes ģerbonis, Sv. Kristofera figūras, kā arī figūru ar bīskapa insignijām attēlojums sastopams arī uz krāšņu podiņu fragmentiem, kas atrasti Turaidas pilī (Ose 2013, 20, 21). Jāpiemin, ka starp vairākiem citiem ciļņiem, arī uz iepriekš minētās Koburgas cietokšņa čuguna krāsns ir attēlots Saksijas kūrfirsta ģerbonis, kā arī Sv. Kristofera figūra. Kopumā Cēsu pilī atrastā krāsns fragmenta ciļņu tematika iekļaujas 16. gadsimta Eiropas valstīs izgatavoto čuguna krāšņu ornamentēšanas tradīcijā.

Cēsu viduslaiku pilī bez jau zināmajiem apkures veidiem – kamīniem, hipokausta un podiņu krāsnīm – kopš 16. gadsimta izmantotas arī čuguna krāsns. Cēsu pils iekšpagalma arheoloģiskās izpētes laikā atrasti vēl divi čuguna krāšņu fragmenti (CVMM, CM z.p. 37262). Abi fragmenti saistāmi ar čuguna krāšņu konstrukcijas horizontālajām daļām. Viens no tiem hipotētiski ir divu stāvu čuguna krāsns fragments, kas atradies starp krāsns augšējo un apakšējo daļu – gar tā malām konstatējams krāsns augšējās daļas vertikālo plākšņu novietošanai izveidotais profilējums, kā arī taisnstūrveida atvērums karstā gaisa caurplūdei. Savukārt otrs fragments ar vertikālo plākšņu ievietošanai paredzēto profilējumu uzskatāms par čuguna krāsns augšējo horizontālo plākšni. Turpmākie pētījumi, meklējot analogijas Eiropas muzeju kolekcijās un šeit neapskatītajās publikācijās, varētu sniegt papildu informāciju par čuguna krāšņu izmantošanu Cēsu pilī.

6. att. Cēsu pilī atrastās čuguna krāsns plākšnes zīmējums

A. Reines zīmējums, 2014

Laura Lēgere

FRAGMENT OF A CAST-IRON STOVE FOUND IN CĒSIS CASTLE IN 1933

Summary

When the Cēsis Castle ruins were being cleaned up in 1933, a massive metal plate was found within the chapel. The plate was decorated with several reliefs and was initially thought to be a metal door. Researchers did not pay any particular attention to the find for a long time, until, at the beginning of the 21st century it was identified as a fragment of a cast-iron stove. Until now, research into the history of building heating systems in Latvia has not focused on metal stoves. One of the main problems researching early cast-iron stoves is because, once they had fallen out of use or there was a need for their metal, their massive plates were melted down, thus leaving no traces.

Most researchers date the beginning of the use of cast-iron stoves in Europe to the 15th century and it is known that, from the first half of the 16th century, cast-iron stoves were manufactured on a mass scale. The 1590 Cēsis Castle audit report mentions “an iron stove with tiles”, (a popular type of stoves in Europe at that time), among other heating devices. Such stoves consisted of a lower part made of cast-iron plates and an upper part made of stove tiles. The subject of the relief on the stove fragment found in Cēsis Castle fits well into the ornamental tradition for 16th century cast-iron stoves in Europe, although the composition of the relief is rather simple compared to the majority of cast-iron stove plates manufactured in that period.

There is no reliable evidence to prove that the cast-iron plate found in 1933 can be associated with the stove mentioned in the said audit report. However, we can conclude that, apart from the already known heating devices – fireplaces, hypocausts and tile stoves – stoves with a shell of ornamented cast-iron plates were also being used for heating the buildings of Cēsis Castle from at least the 16th century.

AVOTI UN LITERATŪRA

- Cēsu Vēstis 1933 – Cēsu pilsdrupas atklāj savus noslēpumus // Cēsu Vēstis. – 1933. gada 25. augusts.
- Dirveiks 2011 – *Dirveiks I.* Jauni atklājumi par Cēsu ordeņpils Rietumu torņa Mestra istabu // Latvijas viduslaiku pilis VII: Pētījumi un avoti par Livonijas ordeņpilim. – Rīga, 2011, 383.–413. lpp.
- Driesch 1990 – *Driesch K. von den.* Handbuch der Ofen-, Kamin- und Takenplatten im Rheinland. – Köln, 1990.
- Franz 1981 – *Franz R.* Der Kachelofen. – Graz, 1981.
- Hodgkinson 2010 – *Hodgkinson J.* British Cast-Iron Firebacks of the 16th to Mid 18th Centuries. – Crawley, 2010.
- Kippenberger 1973 – *Kippenberger A.* Die Kunst der Ofenplatten dargestellt an der Sammlung des Vereins Deutscher Eisenhüttenleute in Düsseldorf. – Dusseldorf, 1973.
- Mercer 1914 – *Mercer H. C.* The Bible in Iron: The Pictured Stoves and Stove Plates of The Pennsylvania Germans. – Pennsylvania, 1914.
- Ose 2013 – *Ose I.* Turaidas pils 16.–18. gadsimta krāsns keramika. Katalogs. – Turaida, 2013.
- Revīzija 1590 – Cēsu pils 1590. gada revīzija // Latvijas viduslaiku pilis VII: Pētījumi un avoti par Livonijas ordeņpilim. – Rīga, 2011, 435.–446. lpp.

UDK 904(474.365)
Ce898

CĒSU PILS RAKSTI

I

Sastādītājs *Gundars Kalniņš*

Korektore *Ieva Zarakovska*

Tulkotāja *Eva Eihmane*

Tulkojumu korektors *Juris Beņķis*

Rakstu ievadattēli *Gatis Indrēvics*

Māksliniece un maketētāja *Anda Nordena*

Sastādītājs pateicas par palīdzību izdevuma sagatavošanā:

Evai Eihmanei, Ievai Kalniņai, Alenam Opoļskim, Zigrīdai Apalai,
Annai Veidemanei, Laimdotai Kalniņai, Aijai Ceriņai, Līgai Eglītei,
Ievai Pļaviņai, Jānim Liepkalnam un Lienei Dāboliņai.

Izdevums sagatavots ar Valsts kultūrkapitāla fonda
un Cēsu novada pašvaldības finansiālu atbalstu

ISBN 978-9934-8685-0-4

© Rakstu autori, 2017

© Cēsu pils saglabāšanas fonds, 2017

Izdevējs *Cēsu pils saglabāšanas fonds*

Iespiests un iesiets *SIA "Dardedzes hologrāfija"*